

Zvezdana Koželj

VREDNOTENJE NEPREMIČNE ETNOLOŠKE DEDIŠČINE

Ko govorimo o nepremični etnološki dediščini,¹ ki se v praksi naslavlja običajno z izrazom ljudsko stavbarstvo in iz nje izluščenih spomenikov, mislimo v praksi na samostojne objekte (stanovanjske in gospodarske stavbe) ali skupine samostojnih objektov, povezanih v večjo naselbinsko enoto (domaćija, zaselek, vas, mesto), ki so zraščeni v pokrajino in življenjem v njej ter kulturno krajino. Kot etnološko nepremično dediščino lahko obravnavamo tudi umetnostno dediščino (znamenja, kapele, podružnične cerkve), naravno dediščino (drevesa, izvire tekoče in stoječe vode) in druge zvrsti dediščine, kadar so med seboj življenjsko povezani². S sodobno usmeritvijo etnološke vede s prenosom poudarka etnološkega preučevanja s podeželja tudi v mesta in z razširitvijo razkrivanja življenjskega stila tistih socialnih ali etičnih skupin, ki imajo, oziroma so imele, v določenem času in kraju specifičen značaj, se nam nakazuje veliko dela. Ker nam slednje nove, širše opredelitve etnologije ne kadrovsko, pa tudi ne številčno glede na načrtani razširjeni obseg dela ne dopuščajo opravljati tako obsežnega dela, se v praksi omejujemo predvsem na nepremične objekte kmečke in obrtno-delavske kulture.³

S prenosom poudarka obravnave od posamičnih kulturnih sestavin na njihove nosilce, tako posameznika, kakor družbe, kar je vodilo sodobnega preučevanja etnologije kot temeljne vede, je v ospredju zanimanja stroke odnos med človekom in njegovim kulturnim in naravnim okoljem. »Ko govorimo o odnosu med človekom in njegovim okoljem, imamo v vidu medsebojno prepletenost dajanja in sprejemanja, delovanja in prenašanja, ustvarjanja in porabe, mislimo na dialektični odnos med ustvarjalci in njihovimi stvaritvami.« Tako se nam etnologom bivališče (poleg vseh ostalih kulturnih sestavin) kaže kot vnani izraz življenjskega stila, značilnega za opredeljeno etnično skupino v določenem času⁴; obravnavamo ga torej prvenstveno kot pričo strukturalnih dogajanj v družbi.

¹ Zakon o naravni in kulturni dediščini (Ur. l. SRS, št. 1/81)*

² Vladimir Knific, *Etnologija in spomeniško varstvo*, Zbornik posvetovanja »Etnologija in slobodna slovenska družba«, Brežice 1978, str. 76.

³ V celostn se strinjam z izvajanjem Gorazda Makaroviča, *Odgovor na pismo Ralfu Čeplaku*, Glasnik SED 23/1983, št. 3/4, Ljubljana 1984, str. 63—64.

⁴ Slavko Kermenšek, *Uvod, ETSEO*, Ljubljana 1976, str. 38

⁵ Prav tam, str. 38.

Na drugi strani pa se konservatorstvo, kot kompleksna, samostojna, znanstveno-raziskovalna disciplina, ukvarja prvenstveno s prepoznavanjem (evidentiranjem) vrednotenjem in čim primernejšim za spomenike (oziroma dediščino) *ohranjanju* in vključevanju v sedanje in bodoče življenje. Kulturne spomenike varujemo in obnavljamo zato, da jih v neokrnjeni in izvirni obliki ohranimo sebi in znamcem kot eminentno pričo o človekovi kulturi in civilizaciji.⁶ Skratka, temeljna naloga konservatorstva je ohranjanje, ki pa vsebuje v strukturi svojega dela raziskovanje objektivnih sestavin v našem ožjem in širšem okolju, ki pričajo o kulturnih, civilizatoričnih, tehničnih, umetnostnih, zgodovinskih, ekonomskih itd. odnosih, dogajanju in stanjih v času in prostoru.⁷

Konservatorsko vrednotenje je nujni strokovni proces (eden najpomembnejših!), katerega namen je pretehtanje nespornih vrednot v njihovi medsebojni povezanosti, pri čemer gre *vedno le* za enovrstne, t.j. sorodne spomenike, ki vzdržijo medsebojno primerjavo (npr. kašče, kozolce, stanovanjske hiše ipd.). Logična posledica tega procesa je razvrščanje v vertikalni smeri, ki omogoča stroki in družbi kot celoti nadovrednoteno etnološko dediščino, etnološkimi spomeniki in etnološkimi spomeniki velikega ali izjemnega pomena za vso SR Slovenijo, jasnejši pregled.^{8*}

Temeljno načelo, pomembno za čim stvarnejše in objektivnejše vrednotenje je torej v tem, da je treba objekt, območje oziroma naselje vrednotiti predvsem v danem okolju, zlasti glede na pomen, ki ga ima spomenik za določen geografski in kulturni prostor.⁹

Ob bežni predstavitvi pristopov k obravnavanju iste kulturne sestavine moramo poudariti, da pristopi obeh znanstvenih ved (matične in konservatorstva) ena drugo dopolnjujejo, lahko bi celo govorili o dialektiki medsebojnega vplivanja, kar lahko vsekakor doprinese čim več vedenja o ljudskem stavbarstvu.

Če se povrnemo v zgodovino preučevanja, lahko ugotovimo, da so za tipične etnološke spomenike do začetka šestdesetih let veljali nepremični in premični objekti, povezani z življenjem na podeželju — to so bili spomeniki ljudske kulture v klasičnem pomenu besede. Kot najpomembnejši valorizacijski kriterij se je uveljavilo načelo »prvobitnosti« in izvirnosti. Tako so veljali kot najpomembnejši etnološki nepremični spomeniki tisti, ki so kazali največ prazgodovinskih značilnosti. To so bile lesne hiše, najpreprostejši mlini in stope, od premične dediščine pa na primer leseni plugi. Monumentalna zidana kmečka arhitektura je bila zaradi gradiva in zahtevnejših gradbenih in krasilnih tehnik (freske, kamnoseški dekor, fasadna plastika) ocenjena bolj relativno, kot »mejno področje« med visoko in ljudsko ustvarjalnostjo.¹⁰

⁶ Ivan Sedej, *Prispevek h konservatorski metodologiji in teoriji*, Vestnik 4, Ljubljana 1977, str. 72.

⁷ *Prav tam*, str. 82—83.

⁸ Marijan Zadnikar, *Valorizacija in kategorizacija*, Vestnik 4, Ljubljana 1977, str. 25—26.

⁹ Pri tem se vseskozi zavedamo, da predstavlja vrednotenje samo strokovni pripomoček, strokovno plat razmišljanja v konservatorstvu, kajti vsaka dostopnost javnosti bi utegnila predstavljati možnost zlorabe na več ravneh.

¹⁰ *Prav tam*, str. 27.

¹¹ Ivan Sedej, *Etnološki spomeniki in etnologija*, Poglavlja iz metodike etnološkega raziskovanja 1, Knjižnica Glasnika SED Ljubljana 1980, str. 27.

Sčasoma smo doumeli, da samo z obdelavo reprezentativnih primerov stavbnih tipov, ne bi dosegli ničesar, saj poleg vsega drugega ta metoda tudi ne upošteva časovne dimenzije in sprememb v tipiki. Tako se je pod vplivom umetnostnozgodovinskih kriterijev razvila valorizacijska shema, ki je upoštevala pri objektih etnološke nepremične dediščine zlasti avtentičnost, likovno in ozko dokumentarično vrednost. Zaobjela je poleg geografskih tudi predhodno omenjene menjkajoče socialne in časovne dimenzije. Podobni vrednostni kriteriji so prevladovali ta čas tudi v strokovnem delu strokovnjakov iz sosednjih republik. Tako Nadežda Pešić-Maksimović v svojem članku o »Merilih za ocenjevanje spomeniški vrednosti vasi« navaja kritiko tedanjih kriterijev, kot so: umetniška vrednost, stvarnost in redkost.¹¹ Skupina hrvaških avtorjev¹² je v svojem prispevku tudi kritično ocenjevala »preživele ideje iz preteklosti«, ki so upoštevale le etnološke spomenike, vezane s pojmom reprezentativnega, ekskluzivnega in posamičnega.

V zgodnjih sedemdesetih letih je skušalo etnološko konservatorstvo graditi si lastno shemo vrednotenja, ki je upoštevala predvsem čas nastanka objekta, vrsto spomenika, socialno opredelitev, regionalno tipiko, sorazmerje med spomeniki (ki predstavljajo različne socialne plasti ali dejavnosti), pričevalno vrednost, redkost, pogodnost in tipičnost. Taka statistična metoda, ki je upoštevala starost, socialno strukturo spomenika in njegovo geografsko pogojenost je bila uporabljena že pri začasnem seznamu najpomembnejših etnoloških spomenikov v Sloveniji.¹³

Ti kriteriji se le v malenkostnih postavkah razlikujejo od splošnih kriterijev za kulturne spomenike. Tako Marijan Zadnikar¹⁴ našteva skupna merila za vse spomeniške zvrsti spomenikov, kot so ohranjenost, individualna časovna in izvorna opredeljenost, dokumentarna vrednost, polnovredna umetniška vrednost, pomen za nacionalno zgodovino, ugotovljeno mesto v znanosti in prostorski pomen. Pri vrednotenju moramo zlasti upoštevati ali gre za enkratni pojav ali za posnemanje torej številčnost in izvirnost spomenika, njegovo izrednost in pogostnost, geografsko razširjenost, starost itd. Nadalje še avtor zanimivo razmišlja, da verjetno obstaja še vrsta kriterijev, ki še niso bili navedeni, jih pa verjetno pri vrednotenju upoštevamo, ne da bi se tega zavedali. Meni, da gre pri vrednotenju mnogokrat za momente, ki jih je težko zadovoljivo opredeliti; »čutimo in zaznavamo jih mimo razumskega spoznaja, saj so mnogokrat skupek vsega tistega, kar je težko označiti z besedo.«*

¹¹ Nadežda Pešić-Maksimović, *Merila za ocenjevanje spomeniških vrednosti seoskih naselja*, Zbornik ZSK 25, Beograd 1977, str. 133.

¹² Duić-Kowalski, Ladović, Gamulin-Rečaj, Laszlo, Horvat, Nekić, *Zaštita tradicionalnog graditeljstva u SR Hrvatskoj*, Mogućnosti i dileme, Zaštita spomenika narodnog graditeljstva, (zbornik posvetovanja), Beograd 1984, str. 83.

¹³ Ivan Sedej, *Vršenje vrednotenja etnoloških spomenikov*, GSED 17/77, št. 1, str. 1.

¹⁴ Marijan Zadnikar, *navedeno delo*, str. 29–32. Ti kriteriji so takorekoč identični obravnavanim kriterijem v članku Ive Curk, *Definicije iz metodologije vstva spomenikov*, prav tam, str. 14.

* Definicija kulturne dediščine je predstavljena v 2. čl. in se glasi: »Naravna in kulturna dediščina so po tem zakonu nepremičnine, premičnine in njihove skupine, območja in posamezni deli narave, ki imajo za SR Slovenijo ali za njeno ožje območje kulturno, znanstveno, zgodovinsko ali estetsko vrednost.«

Etnološki spomeniki, s posebno kulturno, znanstveno, zgodovinsko, estetsko

Podobno definicijo je predlagal tudi »Svet za človekovo okolje in prostorsko urejanje«¹⁵, ki je upošteval načelo izvirnosti, redkosti, reprezentativnosti, raznolikosti, celovitosti; ambientalnih, krajinskih, estetsko-umetniških vrednosti in znanstvenega, kulturnega, vzgojno pedagoškega, rekreacijskega, gospodarskega ter drugega družbenega pomena. Ta definicija je lahko rečemo razširjena verzija kriterijev, ki jih je postavila skupina avtorjev v tekstu »Graditeljsko i kulturno nasljeđe u savremenom životu jadranskog prostora«,¹⁶ Treća konferenca jadranskih gradova Jugoslavije i Italije, Dubrovnik 1977.

Vsebinsko takega sorodnega koncepta vrednotenja je predstavil tudi Jugoslovanski inštitut za zaščito kulturnih spomenikov.¹⁷

Kot smo že zasledili med dosedanjim izvajanjem, je v drugi polovici sedemdesetih let postala prostorska komponenta ena izmed pomembnejših dejavnikov v procesu vrednotenja. Po drugi strani pa se je predmet zanimanja konservatorja etnologa prenesel tudi na preučevanje stavbarstva v trgih, predmestjih in tudi že v mestih. Prav tako se je pričela razvijati težnja po kompleksnejšem pogledu in pristopu na predmet varovanja. Ta čas se je ideja o »prenovi« začela širiti tudi na vas; tu so začetki porajanja ideje o aktivnejšem vključevanju etnologov v varstvene naloge, predvsem v prenove mest in vasi ter urbanističnega in prostorskega načrtovanja. Vsi smo se začeli dokončno zavedati, da za obravnavanje izdelkov ljudske kulture veljajo enaka merila, kot za spomenike, ki predstavljajo kulturo vladajočih in vodilnih plasti v preteklosti.

Izhajajoč iz že omenjene in poznane nove opredelitve etnologije, ki se posveča predvsem problemom človeških odnosov v vsakokratni družbi in načinu življenja, se je v konservatorstvu v začetku osamdesetih let začela uveljavljati uporaba te specifične etnološke metode pri raziskovanju omenjenih pojavov in pri raziskovanju načina življenja v naseljih in ambientih, ki predstavljajo osnovo za pravilno načrtovanje varstva in varstvenih posegov. V tem primeru »klasični« valorizacijski kriteriji, kot so stilni značaj, starost, umetniška in izpovedna intenziteta, postanejo le ena od struktur vrednotenja v širokem okviru »statističnega« načina valorizacije.¹⁸ Ugotovljeno je bilo, da le-ta dimenzija spomenika lahko njegovo vrednost izrazito poveča, saj ustvarja pogoje za različno vrednotenje, služi pa kot smo že prethodno predstavljali, kot dokaz razprostranjenosti (pojava, predmeta, pomenskega sklopa) v času in prostoru. Vedno bolj je v današnjem času izražena težnja po vzpostavitvi hierarhije pomenov in

vrednostjo, pa so lahko območja, stavbe, skupine stavb in premični predmeti vsakdanje rabe in oblikovani izdelki, ki izpričujejo način življenja in ustvarjalnosti slovenskega naroda, italijanske in madžarske narodnosti in drugih ljudstev na območju SR Slovenije (16. čl.).

¹⁵ Tomislav Marasović, *Valorizacija preventivne zaštite*, Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu, Split 1985, str. 65.

¹⁶ *Prav tam*, str. 89.

* Dalje ugotavlja, da na vrednotenje ne smejo vplivati nobeni zunanji dejavniki, saj prihajajo ekonomski, turistični, politični, strateški in drugi pogledi na spomenike v poštev šele tedaj, ko iščemo praktične možnosti, da bi že valorizirani in kategorizirani spomenik tej njegovi pomembnosti ustrezno ohranili.

¹⁷ Nadežda Pešić-Maksimović, *navedeno delo*, str. 135—6, Ista, *Spomeniške vrednosti seoskih centara u Srbiji*, Beograd 1984.

¹⁸ Ivan Sedej, *Etnološki spomeniki in etnologija*, ... str. 30—36.

sicer v kontekstu strukturnih povezav, ker nam drugače en sam, zane-marjen, na videz nepomemben element, spremeni celotno sliko.¹⁹

Ce se zopet povrnemo k statistični metodi in izhajamo iz predpostavke da varujemo materialno kulturno dediščino kot sporočeno vrednoto in dokument, potem se moramo ozirati na dejstvo, da moramo posameznim zvrstem posvetiti pogostnost tudi po številčni plati. To pa pomeni, da lahko določeni objekti funkcionirajo kot polnovreden dokument, če jih varujemo v ustreznem številčnem razmerju do drugih vrst, saj se moramo zavedati, da varujemo dokazila o življenju vseh ljudskih plasti. Vse bolj prihaja v ospredje in celo v prakso dvojnost dela etnologa v službi varovanja naravne in kulturne dediščine: iz ozkega dokumentaričnega vidika bo etnolog podal osnovo za izbor tistih objektov, ki lahko služijo za raziskovanje v njegovi bazični stroki, hkrati pa bo v konservatorstvo prinesel tudi metodo svoje stroke, da bo z raziskavami in njihovimi izsledki sodeloval pri vrednotenju, varovanju in predstavitvi kulturnih spomenikov tudi ostalih zvrsti.²⁰

Sedaj bi predstavila prizadevanja na problematiki vrednotenja etnološke nepremične dediščine, ki jo je v okviru naloge — priprave vrednostnih kriterijev za posamezne zvrsti spomenikov v Zavodu SR Slovenije za varovanje naravne in kulturne dediščine pripravila avtorica članka. V pomoč pri delu so mi bili tudi sestavki o vrednotenju Nadežde Pešić-Maksimović²¹ ter posamezni članki iz zbornika posvetovanja Zaščita spomenika narodnog graditeljstva. Delo, ki je še bolj ali manj na začetku, je temeljilo na kriterijih* Karla Bedala.²² Omenjeni avtor je v pričujočem članku predstavil najpomembnejše kriterije, kot so indikatorij gospodarskih razmer, socialnih razmerij in pokazatelji kulturnih prizadevanj v določenem časovnem prerezu, v neki pokrajini ali socialni plasti.

Avtorski kriterij: objekt ali detalj na objektu je delo znanega avtorja, določene poznane profesionalne skupine (zidarjev, kamnosekov, itd.)

Razvojni kriterij: objekt je odločilno vplival na pojavnost ostalih spomenikov svoje zvrsti.

Kulturno-civilizacijski kriterij: objekt je pokazatelj kulturnih prizadevanj in socialnih razmerij imetnika.

Tipološki kriterij: objekt predstavlja redek ali pogosten primer tipa določene profesionalne skupine s poudarjeno oblikovno vrednostjo kot uspele zveze gmotne, družbene in duhovne kulture.

¹⁹ Isti, *Resnica in mit v teoriji spomeniškega varstva*, Varstvo spomenikov XV, Ljubljana 1970, str. 7—14.

²⁰ Isti, *Etnološki spomeniki in etnologija*, ... str. 31—39.

²¹ Nadežda Pešić-Maksimović, *Stanje spomenika ljudskega stavbarstva v Srbiji*, Zaščita spomenika narodnog graditeljstva, Zbornik posvetovanja, Beograd 1984, str. 9—10.

* Za uvrstitev kulturne dediščine v Listo svetovne dediščine²² in kriterijih.

²² *Kriteriji za uvrstitev kulturne dediščine v Listo svetovne dediščine*, Delovne smernice za uporabo konvencije o svetovni dediščini, Medvladni odbor za zaščito svetovne kulturne in naravne dediščine, UNESCO, 1984, str. 23—25.

²³ Karel Bedal, *O izhodišču in delovni metodi pri raziskovanju hiše*, Zeitschrift für Volkskunde, 1976.

Zgodovinsko-pričevalni kriterij: objekt je rezultat, prežitek določene funkcije in gospodarskih razmer ter njene-
ga spominjanja

Prostorski kriterij: objekt je ključni element določene prostorske strukture, oziroma predstavlja izreden primer izčiščene in skrajno uporabne povezanosti stavbe s krajino.

Tem šestim generalnim kriterijem moramo dodati še štiri »operativne«: starosti, ohranjenost, avtentičnost in ogroženost, kar nam omogoča sestaviti celovitejšo sliko o vrednosti spomenka. Vsi kriteriji se morajo skupno obravnavati v določenem časovnem, krajevnem in družbenem prerezu, ki nam predloči pomen spomenika: lokalni, regionalni, nacionalni in nadnacionalni — predvsem glede na njegovo prostorsko odmevnost.²⁴

Vsekakor poteka delo še naprej in praksa bo pokazala, ali so te formulacije in kriteriji zadovoljivi ali ne. Prav tako je tudi stvar diskusije in prakse teza, ki sem jo začela razvijati zadnji čas. Skušam namreč izpopolniti sistem vrednovanja v smislu izbiranja objekta po že nakazani statistični metodi; razširila bi jo rada z izdelavo obrazca, ki bi ob upoštevanju funkcije, vsebine in oblike objekta, čimbolj natančno in jasno prikazal bistvene stalnice in spremenljivke v nastavku, in razvoju objekta kot *poglavitne vrednote*. Le-te bi tako postale temeljna izhodišča pri posegih in pri načrtovanju objektov in humanega, še bolj pa smotrno in praktično izkoriščenega prostora in okolja.

Zvezdana Koželj

EVALUATION OF REAL ETHNOLOGICAL ESTATE

— Summary —

The way of living is an expression of the lifestyle of each ethnic community in a certain epoch and at the same time represents a testimony concerning structural changes within family. The evaluation of mutually comparable, uniform or related monuments, is in fact the weighing of incontestable values in their mutual correlation. A logical consequence of that process is the classification in the vertical sense. There is, however, no doubt that evaluation is only an auxiliary method, an expert standpoint in the conservationist work.

In the second half of the seventies, the spatial component was pointed out as one of the most important factors in the process of evaluation of real ethnological monuments, and ethnologists — conservationists started to be interested in little towns, suburbs, and even in great cities. Together with classical valuation criteria in the conservationist work, the ethnological method contributed to a more complete study of the problems of man's life in various communities and, in general, way of living.

In the latest studies, the author points out 6 main criteria: creative and constructive, development, cultural and civilization, typological, historical, spatial. These »general« criteria are accompanied with 4 operational: age, degree of preservation, authenticity and being endangered. These studies are in progress.

²⁴ Zvezdana Koželj, *Prispevki k predmetu in vrednotenju etnološkega konservatorstva*, Varstvo spomenikov 29, Ljubljana 1987, str. 205—206.